

7581

1893

910.4
L-81

Գ Ի Ե Բ Լ Օ Յ Ի

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՉԵՐՆՕԳՕՐԻԱՅՈՒՄ

ԹԱՐԳ.

ՆԻԿՈՂԱՇՈՍ ՏԷՐ-ԱՐԵՏԻՔԵԱՆ.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Ս. Շարաձե || Тип. М. Шарадзе.

1893

13281

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՉԵՐՆՕԳՕՐԻԱՅՈՒՄ

ՊԵՐ ԼՕՏԻ

I.

ԲՈՒՅԻՆԻՅ ՄԻՆՉԵՒ ԿԱՏՏԱՐՕ.

Доволсно цензурою, Тифлисъ, 15-го Марта 1893 г.

2 0 04

6070
39 9

Բօացիքը, որտեղից սկսուում է մեր ճանապարհորդութիւնը, մի քանի չնչին ձրկնորսական տնակներից բաղկացած փոքրիկ գիւղ է, Կատտարօի նաւահանգստի մուտքից ոչ հեռու, Սան-Թէօդօ ծովախորշի ափին՝ ցրիւ ընկած խրճիթներով. նախ քան եւրոպական նաւատորմի այս տեղ ժամանելը Բօացիքը բոլորովին մի անձանօթ վայր էր:

18..., Հոկտեմբերի 21, կիլքալի օր: Առաւօտեան հինգ ժամին նաւաստիները գալիս մտնում են նաւի խցիկները և արթնացնում են չորս սպաներին, որոնք պիտի զնային ջետինէ՝ Նիկաղայոս իշխանի մայրաքաղաքը:

Նրանց զարթեցնելով՝ սպասաւորները լայտնեցին, որ եղանակը զարհուրելի է:

Յիրաւի, վերեւից լսում էր քամու վնկվնկոցը. դա Բորէասն էր սուլում և շաչում:

Երկինքը խիտ բռնուած է ամպերով. աղջամղջային խօշխաւար է:

Սպաները կամայ-ակամայ հաւաքւում են ճանապարհ-ւելու:

Յետինիէ ընկնելու համար Բօացիխից, որի դիմաց տեղաւորուել է եւրոպական նաւատորմիղը, պէտք է ամենից առաջ դուրս գալ Կատտարօ. այստեղից պէտք է նախ գնալ Ձերնօգօրական ճանապարհով, որ պարզ օրերին երեւում է հեռուից, սպիտակ ժապաւէնի նման հսկայական կռմաններով ընկած տիտանական մռայլ պատուարի երեսով:

Վեց յամն է. ժամանակը անցնում է. լոյսը բացւում է. սակայն դեռ չի երևում այն նաւակը, որ դեռ երէկ Մաթէօն պատուիրել է բերելու Բօացիխցի մի քանի ընտիր թիւովարներին:

Մի ժամ էլ զուր անցաւ. մինչև երեկոյ մենք Յետինիէ չենք ժամանիլ:

Խորհուրդ ենք անում մեր մէջ և որոշում ենք ինքներս գնալ Բօացիխ ու որոնել մեր թիւովարներին:

Ահա Մաթէօն իր երեք ընկերներով թափառում է ափին տարակուսած. նրանց կարծիքով երևի եղանակը խիստ գէշ է...

Մենք ստիպում ենք նրանց. նրանք վճռում են. թողնում են նաւակը, մենք ուղի ընկանք:

Մի կերպ թիւովարում ենք ափերը քերելով. ծովաջրի աղի ցալքունները զարնում են մեզ. մենք թրջւում ենք մինչև մեր ոսկրները...

Մենք մօտենում ենք մի փոքրիկ հրուանդանի, որի մօտ կարծես ծովածոցը վերջանում է, բայց այստեղ սկսւում է

մի բնական նեղ ջրանցք ժայռերի մէջ պարփակուած: Իրա յետին ծայրումը ֆանտաստիկական կերպով բարձրանում է գորշ, վիմախին ահագնատեսիլ մի զանգուած, որ ասես ամբողջ աշխարհը փակում էր մեր աչքի առաջ. մենք պիտի այդտեղ հասնենք. այս ջրանցքով կրմտնենք Կատտարօի նաւահանգիստը, որ շրջապատուած է քարէ պատուարով, ինչպէս մի Հռովմէական ջրամբար:

Ասել չի ուզիլ, որ Բորէասը սուլում շաչում է ինչպէս անցողական քամի մի հսկայ սրահի միջով:

Հողմն աղաղակում է և փչում է դիմացի կողմից ուղղակի մեր երեսներին. ծովը ճերմակել է փրփրադէզ ալիքներից:

Ինչքան էլ որ մենք զօր ենք տալիս, այնու ամենայնիւ մեր նաւակը յետ ու յետէ տալիս, փոխանակ առաջ տանելու: Մենք դիմում ենք դէպի ժայռերը, ուրիշ ճար չըկայ...

Սակայն Մաթէօն իր ծրագիրն ունի. նա մտադիր է կողքի թիւովարելով կարապի նման հորել ջրանցքը, հակադիր ափին իջնել և ապաստան գտնել մի փոքրիկ ծովախորշում:

Մենք հասնում ենք այդ ծոցը իսպառ թրջուած:

Մաթէօն կապում է նաւակը և հրաւիրում է մեզ ցամաք դուրս գալ:

Ափովն ընկած այս նեղ կածանով, ասում է նա, մենք մի երկու ժամում կը ժամանենք Կատտարօ: Բարեբախտաբար մենք դիմացկան մարդիկ ենք. արագ-արագ քայլելով նաւովարների համար այնքան երկիւղալի այս նեղուցի ափով, շուտով մեր առաջը բացւում է Պերաստօ գիւղը, որ կպած է մի ահագին սրածայր վիմասարի ստորոտին. ահա վերջապէս և Կատտարօն իր բոլոր փառահեղութեամբ:

Ջարմանալի տեղ է Կատտարօի նաւահանգիստը. սրա տեսարանը փոփոխւում է եղանակի հետ. հիմա, այս մռայլ առաւօտեան, նա ունի վայրենի և ազդու կերպարանք:

Ամեն տեղ սարեր, բարձրութիւններ, սեպացած ժայռեր,

կատարներ, գրգռուած ամպերով, իսկ մեզ մօտ ամեն ինչ սա-
ղարթուն կանաչով ծածկուած. անտառները ծածկում են լեռ-
ների զառիթափ լանջերը, սլանում են դէպի երկինք և կոր-
չում են գորշ թուխպերի մէջ:

Մզագոյն ձիթենիները աչքի են ընկնում ծառերի նը-
կարչական խմբերի մէջ իրենց ոսկեգոյն աշնանային տերև-
ներով և նարինջի այգիների թարմ կանաչների մէջ:

Ամեն կողմն երևում են հին, փոքրիկ գիւղեր, դարևոր
եկեղեցիներ, հինօրեայ վանքեր. միքանիսը ցցւած են հա-
մարեա անմատչելի գագաթների վրայ, միւսները թաղնուած
են հովիտներում վիթխարի կաղնիների տակ:

Այստեղ այնպէս խոր և մթին են ծործորները, ստուեր-
ները այնքան թանձր և մոյգ, գոյներն այնքան պայծառ, որ
թւում է թէ տեսարանը ուղղակի նկարուած է, որպէս մի
սլափներ՝ չափազանց մեծացրած, մռայլ և ֆանտաստիկական
ոճով յօրինած:

Հակադէմ չերնօգօրական ափը բոլորովին այլ սլափներ է՝
տխուր, նսեմ և ամայի տեսարանով: Ոչ անտառ կայ, ոչ կա-
նաչ. մերկ կատարները էլ աւելի բարձր են և զառիթափ ու
ցից: Գլուխ պտտեցնող, աչքերը մթնեցնող բարձր, վիմակուռ,
բնական պարիսպները թաղնուած են իրենց կատարներով ամ-
պերի մէջ. նսեմ քարաժայռերը, այրուած ու խանձուած
սկզբնական երկրի հրով և այգպէս անփոփոխ մնացած մին-
չև հիմա, յիշեցնում են իրենց գոյնով հանգած կրակարան,
մի քարացած թոհ ու բոհ՝ հզօր ձեռքով ձգուած օդերի
տարածութեան մէջ:

Սակայն, ներքեւում, ջրի մօտ՝ դեռ էլի կարելի է որոշել
գիւղեր և ձիթենի անտառակներ, որոնք կարծես կուճ են
եկած և երկիւղից կպած են ահռելի վիմադեղերի ստորոտին.
դրանք աւստրիական գիւղեր են, որոնք դեռ Դադմատիային
են պատկանում, իսկ Չերնօգօրիայի սահմանն անցնում է
սեւ պացած ժայռերի բուն ծայրերով:

Չերնօգօրիան գտնւում է բոլորովին վերի մասում, այդ
տիտանական տերրասի բուն վերելում:

Այն կանաչագեղ ափը, որով մենք գնում ենք՝ շատ բազ-
մամարդ է: Լեռնային շաւիղի երկու կողմից երևում են այ-
գիներ, գիւղեր, զանգակատներ. հարուստների հինաւուրց
դաստակերտներ, զանազան ձևի պատշգամբներով և դռներով,
ազնուականների ապարանքներ, հիմա պարապ մնացած և
խարխլւած, դրանք մնացել են վենետիկեան տիրապետութեան
ժամանակից և այժմ աղքատների սեպհակաւանութիւն են
դարձել:

Դադմատացիները ասեղնագործ տօնական զգեստներով
խմբուած են եկեղեցիների մօտ, պատարագի զանգը տուած է:

Հանդիպում ենք նմանապէս օրիորդների, որոնք երևա-
կայում են թէ զուգուած են մօգայով և պարօնների՝ գերմա-
նական կերպարանքով:

Փչում է սառը քամին և բոլոր այս մարդիկ կարծես դո-
ղում են ամբողջ մարմնով ու խեղճ պատկեր են ներկայաց-
նում ձմեռնային, ցուրտ երկնքի տակ: Մեր վրայ նայում են
հետաքրքրութեամբ: Մ'աթէօն և երեք թիավարները հետե-
ւում են մեզ, բարձած մեր պայուսակները և վերարկուները.
մենք ութ անձից բաղկացած մի կարսւան ենք կազմում և
գնում ենք արագ քայլերով. բազմութիւնը երևում է չի
կարողանում ըմբռնել թէ ուր ենք մենք շտապում:

Գիւղերում մենք սակարկութիւն ենք սկսում շինական-
ների հետ նոր թիավարներ վարձելու, վասն զի քամին քիչ
հանդարտել է և մենք կը կամենայինք ջրով շարունակել մեր
ուղին: Սակայն ամենքն էլ պնդում են, թէ եղանակը շատ
գէշ է և մերժում են մեր առաջարկը:

Կամայ-ակամայ ստիպուած ենք յետիոտն շարունակել:

Ահա երկու ժամ է, որ մենք գնում ենք ոտով, այս
մեր ծրագրում չըկար: Մեզ պատահում է մի տղայ, որ ծա-
խում է քաղցր բլիթներ և եփած մականոն: Փառք Աստու-

ծոյ, սոված չենք մեռնիլ... Մեր դէմը երեւում է կրկին՝ Կատտարօն. նա նմանապէս տեղաւորւում է Ձերնօգօրիայի ստորոտում և իր պատնէշները, տաճարները կարծես թէ քաջաճների շէնքեր են՝ համեմատելով գորշ ժայռերի հրեշաւոր ահագին կոյտերի հետ: Չոր ճանապարհով դեռ բաւական տարակալ ենք նրանից. վերջապէս մեր բախտից գտնւում են երկու հին նաւաստիներ, որոնք համաձայնում են մեզ նեղուցովը տանել Կատտարօ:

Մենք նստում ենք նրանց նաւակում. երեք ժամ թիավարելուց և ծովային նորանոր սրսկումների ենթարկուելուց յետոյ՝ մենք ոտ ենք դնում քաղաքի ծովափին: Բարեբախտաբար հենց առաջին փողոցում մեզ հանդիպում է այն անձը, որին փնտռում էինք, ոմն պ. Դանաբօնօվիչ, Նիկողայոս իշխանի գործակալը. Մաթէօն ճանաչում է նրան և կանգնեցնում է: Սյս սլարոնը՝ Փրանսիացու պէս հագնուած՝ շատ սիրալիւր կերպով յայտնում է մեզ, որ շուտ-ընդ-փոյթ մեր ձիերը և ուղեցոյցը պատրաստ կըլինին:

Կատտարօի լաբիրինթոսի նման փոքրիկ փողոցներով մենք ուղղում ենք մեր քայլերը գէպի «Որսկան» կոչուած հիւրանոցը:

Քաղաքի ամեն մասերում, որտեղից էլ որ գէպի վեր նայես, ամեն տեղ կրտեսնես տներից վերև զարհուրելի բարձրութեան վրայ ամպերը խռնուած լողում են երկնակամարով և ժայռեր, որոնք կարծես հիմա որտեղ որ է կըթափուեն նայողի գլխին. այդ ամենը մի առանձին կերպարանք է տալիս հինօրեայ, նեղ փողոցներին: Մի շատ հին տան մէջ՝ որ երևի դարձեալ Վենետիկեան շէնք է, գտնւում է ճաշատունը, ուր յաճախողները խօսում են մի քանի լեզուներով. ահա այդ է «Որսկան» հիւրանոցը:

Լսւում է սլաւօնական բառբառ, իտալական խօսակցութիւն և ծանրադանդաղ գերմանական լեզու, որով մի քանի

աւստրիական սպաներ զրուցադրութեան մէջ են մտած գէր, շէկ ու ճերմակ գերմանուհի սպասուհիների հետ:

Նախաճաշեցինք մեծ ախորժակով, ապա մեզ տուին մըրգեղէն, որ տեղական լեզուով կոչւում է *jardinetto*, այսինքն պարտիզակ. դա մի մեծ սկուտեղ է, լի տեսակ-տեսակ մըրգերով, բլիթներով և պանրով: *jardinetto*-ից յետոյ մեր առաջն են դուրս գալիս երկու քաջակազմ չերնօգօրցիներ, կեղտոտ և գրգռեկներով ծածկուած, ականջներին օղեր, աւազակային դէմքով, դաշոյնների և ատրճանակների մի ամբողջ զինարան գոտիկը քաղած: Դրանք մեր ուղեցոյցներն են, որոնց ղրկել է Դամադօնօվիչը: Նրանք յարգանքով վերցնում են իրանց կարմիր գդակները և յայտնում են մեզ իտալերէն, որ ձիերն սպասում են մեզ Կատտարօի դռների մօտ և որ պէտք է աճապարել:

II

ԿԱՏՏԱՐՈՒՅ ՄԻՆՉԵՒ ՆԵՓՈՒՅ

Հատարօի դարպասի մօտ գտնում ենք չորս ձի. ուղեցոյցները մեր և իրենց սակաւ իրեղէնները բարձում են նրանց վրայ և մենք շարժւում ենք յառաջ: Ուղեցոյցները հետեւում են մեզ յետիոտն: Փրանսիացիները գաղափար անգամ չունին, թէ ինչ տեսակ ոտներ ունին չերնօգօրցիները. այս երկրի տղամարդիկ և կանայք ամբողջ օրը առաւօտից մինչև երեկոյ անդադրում կարող են նիհար կատուի նման մագլցել այս ապառաժների փապարներով և չըրօզնել ամենևին:

Կատարօի դարբասը նայում է մի խոր և մթին կիրճի լեռնային աշխարհի բուն ներքեւում. այստեղից է սկսւում չերնօգօրական ճանապարհի կռմանը, որ կարծես մի ահագին սողուն վիշապ է, պոչն է այստեղ, իսկ գլուխը ծածկուած է վերևի բարձրութիւններում:

Մենք սկսում ենք մագլցել դէպի վեր. մենք նմանում ենք այն մարդկանց, որոնց խելքին փչել է բարձրանալ հազար մետրանոց պատի վրայ և նայել ինչ կայ նրա ետեւը:

Սա դէպի երկինք տանող ճանապարհն է, ասում է ուղեցոյցը: Յիրաւի, դա նման է մի տղպիսի բանի: Ճանապարհի կռմանները սողում են դէպի վեր, նրանք կպած են անհեթեթ բարձրութեան և վիթխարի ժայռապատի կողերին. մենք համրում ենք այդ պտոյտները տասը, քսանը, լիսունը, վերջապէս հաշիւը կորցնում ենք, իսկ նրանց վերջը չի երևում. նրանք անյայտանում են ամպերի մէջ: Ամեն մի շրջանն անելուց մենք մի քանի մետր վեր ենք բարձրանում. հորիզոնը ընդարձակւում է, օդը դառնում է աւելի մաքուր և աւելի պաղ: Այն ահագին քերձը, որին կպած է Կատարօի բերդը, սկզբում թւում էր իբր թէ մեր ետևից վեր է սողում, վեր է ելնում, ձգւում է դէպի վեր, մեզնից յետ չէ մնում: Յետոյ մենք նրան թողնում ենք ներքև, նա սկսում է ցածանալ, փոքրանալ և անյայտանում է իր աշտարակներով և հին օձի նման գալարած պատերով և վերջապէս կորչում է այն քաօսի մէջ, որ գոյանում է մեզնից ցած, ներքևներում:

Մենք արդէն շատ բարձրումն ենք. երբեմն բացւում է մեր առաջ անծայր տարածութիւն: Մեր շուրջը լոկ վիթխարի վիմալին պատեր են, սրածայր գագաթներ, տիտանական անդուգներ, մութ կիրճեր. ժայռերից պոկուած անհամար քարերի ամբողջ վիժուածք շառաչելով թափւում է և անյայտանում խոր՝ ներքևի խաւարի մէջ. այնպիսի սեպացած, սոսկումն ազդող ժայռեր կան, որոնց վրայից ամբողջ աշխարհը կարող է ընկնել կործանուել անդունդների մէջ: Մեզանից ներքև լողում են ամպերը, իսկ մեր գլխավերևը դեռ էլի երևում են խոշոր-խոշոր ցցուած ժայռեր. դրանց ծերպերում և փապարներում ապաստանուած են քամիների ձեռից փախուստ տուած մութ ամպի հատուածներ, որոնք ֆանտաստիկական ստուերներ են տարածում շրջակայքում:

Շատ ցուրտ է: Մենք մտնում Չերնօգօրիա. ահա սահմանը. ուղեցոյցները մեզ ցոյց են տալիս սահմանագծի վրայ:

եղած նշանը. դա ճանապարհի եզրին տնկած մի վեմ-քար է, վերան քերած խաչի նշանը:

Եթէ որ չերևային Կատտարօից վեր ելնող մի քանի չեր-նօգօրցի կանաչք՝ գլխների վրայ իրեր բարձած, առաջները արած քշելով մի քանի ջորիներ, մենք ամենևին չէինք կար-ծիլ, որ մարդաբնակ երկրում ենք գտնուում:

Ճանապարհի պտոյտները դեռ չեն վերջացել. քանի բարձ-րանում ենք, այնքան նորերն են բացւում մեր առաջ: Ճա-նապարհը քանի գնում, վատանում է. նա նեղ է. շատ լը-ցուած է քարերով, որոնց վրայ սայթաքում են մեր ձիերի սմբակները: Ճանապարհի կողերը ոչինչ բանով պաշտպա-նուած չեն. եթէ մի անգգոյշ քալլ անես, կըսլանաս դէպի անդունդը, և փշուր-փշուր կըլինես արդէն Աւստրիայում՝ ճանապարհին մի քանի անգամ ամպերի միջից կտրելով-անց-նելով:

Իսկ մեր ձիերը հակառակի պէս մոլուած են ճանապար-հի իսկ եզրով գնալու, որով աւելի է աչքի զարնում մեր դրութեան վտանգաւորութիւնը:

Երկու ժամից աւել է, որ վեր ենք ելնում. ահա և կըտ-րուկ շաւիղներ, որոնցով մեզ տանում են ուղեցոյցները՝ ճա-նապարհը կարճացնելու համար. նրանք մեզ հրաւիրում են ձիերից իջնել և վեր սողալ ով ինչպէս կարող է, ձիերի սան-ձից բռնած՝ մեր ետևից քաշելով. իսկ նրանք ետևից քշում են խեղճ անասուններին:

Այդ կերպով մենք վերջապէս դուրս ենք գալիս մեծ ճանապարհը, որ ամենից լայնը և երկարն է և որ շրջապտոյտ անցնում է այս լեռների լանջերով: Դա ապագայում պիտի լինի այն մեծ ճանապարհը, որ միացնելու է Դաղմատիան Չերնօգօրիայի հետ և որ արդէն Կատտարօից հասել է Նե-գուշ և շուտով պիտի հասցնուի մինչև Յետինիէ, որովհետև իշխան Նիկողայոսը ցանկանում է, որ անպատճառ կարելի լինի շքեղ կառքերով ուղևորուել դէպի իր երկիրը:

Մեր ուղեցոյցները մեզ չեն բերել այդ ճանապարհով Կատտարօից սկսած, վասն զի նա շատ երկար է. այնուամե-նայնիւ մենք շատ ուրախ ենք, որ նրա վրայ ենք այժմ. մենք հեծանք ձիերը և արագ քշեցինք: Արդէն հասել ենք սա-րահարթերը. այլ ևս կռմաններ չըկան. հարթ ճանապարհն անցնում է ահռելի պարիսպի ծայրով և ահա յանկարծ մի քարակառկա ապառաժից յետոյ՝ մեր առաջ բացուեց Նե-գուշի տափարակը:

Բոլորովին անակնկալ տպաւորութիւն է անում դաշտա-վայրը այսպիսի բարձրութեան վրայ, ընդ նմին մարդաբնակ, դիւղերով, հօտերով, բուսականութեամբ պծնուած մի սարա-հարթ: Բայց այս ի՞նչ երկիր է. որպիսի աղքատութիւն, ի՞նչ չքաւորութիւն:

Ամենից առաջ ճանապարհորդին դարմացնում է եղանա-կի սուր փոփոխութիւնը. թւում է թէ Միջերկրական ծովի տաք ավերից յանկարծ ընկել ես հիւսիսային բեւեռի երկիր-ները: Այս դաշտավայրում, որ 800 մետր բարձր է ծովի մա-կերևոյթից, այժմ կարգից դուրս ցուրտ է և փչում է մշտա-կան պաղ քամի:

Ձգում ես, որ այստեղ ամեն բան այլ է՝ թէ բուսակա-նութիւնը, թէ բնութիւնը: Հետքն անգամ չըկայ այն ամե-նի, որ թողեցինք տիտանական վիմապատուարի ստորոտում: Այստեղ ցորնի և գետնախնձորի դաշտեր են. վտիտ, քարե-րով ծածկուած, բելի և արդէն ցրտահար եղած կաղնի ծա-ռեր, իսկ գետնի վրայ տեսնում ես կանաչ, կարճ, փափուկ ձմեռուայ խոտ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս լինում է հիւսիսում:

Այս դաշտավայրն էլ սակայն իր հերթում շրջապատուած է սարերով: Նրանց գորշ կողերին տեղ-տեղ սևին են տալիս բելի փոքրիկ անտառակներ, արդէն տերևաթափ եղած և մերկ: Նրանց բարակ և յօգնաթիւ ճիւղաւորութիւնները հե-ռուից նմանում են կարմրաւուն գորգի և տարօրինակ ձևերով են պատկերանում ահաւոր ապառաժների մոխրագոյն ֆօնի

վրայ: Իսկ կիրճերի խորերում երևում է սառը և խոնաւ անտառը, որի կատարին հանգչում է ամպը:

Նեգուշի գիւղերում խրճիթների կտուրները ծածկուած են չոր խոտով, իսկ պատերը առանց կրի մի կերպ շարուած են գորշագոյն քարերից, այնպէս որ հեռուից գիւղերը միախառնւում են շրջակայ ժայռերի հետ:

Բոլոր խրճիթներից ծուխ է բարձրանում. երեկոյ է:

Ոչխարների և այծերի հօտերը վերադառնում են իրենց աւազակի կերպարանք ունեցող հովիւների հետ:

Կաշտերում մի փոքր կենդանութիւն է երևում, ճանապարհին երևում են մարգիկ և բարձուած ջորիներ. սակայն որչափ տխուր է Ձերնօգորիայի այս անկիւնը:

Իսկ մեզ ասել են, որ Նեգուշը այդ երկրի ամենաբերրի և բախտաւոր հովիտներից մինն է:...

Տղամարդիկ խմբուած են խղճուկ գինետների մօտ. օրը կիւրակէ է: Նրանց վրայ կայ երկար կեղտոտ ճերմակ վերարկուներ ոչխարի մորթուց շինած. նրանք փաթաթուած են մի տեսակ բրդէ սև. շաւերի մէջ երկար խոշոր ծայրերով, որ աղքատութեան, չքաւորութեան վերին բաղձանանքի նշանն է, մի փոքր դեռ վայրագ վիճակի վկան. սակայն այդ ամենն է, որ այս ժողովրդին դարձնում է մեր աչքում գրաւիչ:

III

ՆԵԳՈՒՇԻՅ ՄԻՆՉ ՑԵՏԻՆԻԷ.

մպերի դէմ ցուրտ քամին շարունակ պատերազ է մղում և յաջողում է պատուել թուխպերի թանձր ծածկը, որ ամբողջ օր թոյլ չըտուաւ մեզ արևի երես տեսնել: Վերջին կոհակը շառաջամբ խփեց մեր երեսին անձրև-ա-և-խլօրիկախառն, ու վերջացաւ ամեն բան. երկինքը պարզ է և մաքուր:

Մենք անցանք Նեգուշը և կրկին ուղղուում ենք դէպի Խարբըր, ուր մեր առաջ կան նոր կռմաններ, որոնցից պէտք է, էլ վեր բարձրանալ. բայց ի՞նչ պտոյտներ են այս. այդ՝ իշխան Նիկողայոսի ծրագրած հռչակաւոր ճանապարհն է Ձերնօգորիայի: Այդ կռմանը դեռ նոր է փորւում: Սրաթեք լանջերով աւազաքարից պատեր են դրուած, որ դէմ կենան քարերին և խճերին, որով պիտի ծածկուի ճանապարհի յատակը. երևում է, որ այսպեղ մշակներ են բանում. ամեն ինչ տակն ու վրայ է արած և փորփրած. ընկած են ցիցեր՝ ճանապարհի մէջ տեղը, բիճեր, թիեր, բահեր, քուլուկներ.

տեղ-տեղ դարսուած են քարերի կանոնաւոր կոյտեր. երևում են քերձերում սև ծակեր վառօգով պայթեցնելու համար, ցրուած քարերի խոշոր կտորներ: Սկզբում մենք ստիպուած էինք գնալ քայլ-առ-քայլ, յետոյ ստիպուեցանք իջնել ձիերից և թողնել նրանց, որ իրենց կամքով վեր գնան, ինչպէս կարող են: Մեր ուղեցոյցները պատճառելով թէ իրենք ոտով են, անյայտացել են, կարճ կածանով վերելք անելու համար: Սրեն արդէն բոլորովին խոնարհուել է. մենք երկիւղ ենք կրում չըլինի մութն ընկնենք այս անճոռնի խուլ վայրերում. կարող է լինել, որ այն ժամանակ ողջ չը դուրս գանք այստեղից...

Եւ ահա վերջապէս գազաթը. էլ աւելի վեր ելնելու տեղ չըկայ, մենք ամենաբարձր կէտի ծայրին ենք, որ կապանք է ասում գիւղացիների լեզուով:

Շատ ներքեւում նեգուշը պարփակող լեռներից այն կողմը՝ երևում է մի անորոշ գիծ, դա է ծովի հորիզոնը:

Այդ նշանով մենք պարզ գաղափար ենք կազմում թէ ինչ զարհուրելի բարձրութեան վրայ ենք ելած:

Քամին հանդարտեց, երկինք մնաց պարզ, գեղեցիկ, բայց ցուրտ երեկոյ է:

Բոլոր խոչ ու խութերը վերջացան. ճանապարհը հիանալի է, նա այստեղ արդէն պատրաստ է և այդ կերպով գնում է մինչև Ցետինիէ: Մենք կամաց վազցնում ենք ձիերը, որ մութը մեզ չըպատէ և յուշիկ-յուշիկ սկսում ենք վար իջնել լեռնակոյտերի հակառակ լանջով: Մեր առաջ բացուելի նորանոր տեսարանը մի բոպէ դեռ ծածկում են մեզանից ժայռերը. մենք պատրաստ ենք մոռանալ թէ ինչ բարձրութեան վրայ ենք գտնւում:

.... Այս յանկարծ մի ակնթարթում մեր առաջ բացւում է անսահմանութիւնը: Սա ամբողջ Չերնօգօրիան է մինչև Ալբանիա՝ մի հայեացքով ընդգրկած:

Սրա նման ոչինչ չի պատահել մեզ տեսնել մեր անհատնում թափառումների ժամանակ երկրագնդի երեսին:

Այս տեսարանն այնպէս անակնկալ է բացւում, այնպէս պակուցանող է, որ մենք ծարս եղած մնում ենք ընդարմացած և նայում ենք իրար. ես լսում եմ ընկերներիս բացականչութիւնները.

— Սա մի քարացած ծով է... .

— Կարծես լուսնի հանգած մակերևոյթը լինի... .

— Այո, ճիշտ հանգած մոլորակի է նման... .

Եւ սակայն մենք չորսս էլ շաա բան ենք տեսած մեր կեանքում. տխուր աւազոտ անապատներն Աֆրիկայի. հիւսիսի սառցային դաշտերը. մռալլ, անսահման տափաստանները Ամերիկայի. մի խօսքով ամեն տեսակ տխրամած տեսարաններ ծովի և ցամաքի վրայ, բայց այս որ տեսանք Չերնօգօրիայում՝ բոլորովին մի ուրիշ տեսակ բան է...

Բուսականութեան և կեանքի ոչ մի նշան. ժայռերի թագաւորութիւն, բարձր գազաթներ, որոնց դիտում ես էլ աւելի բարձր տեղից. անծայր լեռնաշղթաներ, որոնք հեծնում, իրար վրայ են բարձւում, կոհակների նման, որոնց մղում է հողմը...

.... Եւ ձգւում է, ձգւում է դէպի երկնակամարը այս սառած քաօսը. անսովոր բարձրութեան վրայ հրապուրիչ պատկերներ են փուռում. հեռու, Ալբանական լեռները իրենց յաւերժական ձիւնով ծածկուած կատարներով շրջապատում են դժոխային ծովը և անջատում են երկինքը երկրից տրժգոյն սպիտակաւուն շերտով:

Սրեգակը, որ արդէն մայր էր մտել լեռների ետևը, ձրգում է իր վերջին փայլը այդ տխուր անապատի վրայ. կիրճերում ընկած է երեկոյեան գորշ մշուշը, իսկ լեռնաշղթաները ծիրանեգոյն ներկուել են հիւսիսափայլի նման... «Լուսնական տեսարան է»: Այո, կարծում ես թէ օգապարիկով ըն-

ընկել ես լուսնի վրան, տեսնում ես նոյն պատկերները նրա խորհրդաւոր մականերուց ժի վրայ, որ գուրկ է օդից:

Սրա նման մէկ ուրիշ վայր չը կայ երկրի վրայ: Սա մի աշխարհային յեղաշրջումն է, քահոսի մի մնացորդ է:

.... Մարդիկ ուր են այստեղ ապրում, ինչով են կերակրւում, ինչ են անում այս տեսակ երկրում. ինչք է պէտք այս ճանապարհը, ուր է տանում նա:

Վրայ հասաւ գիշերը և ամեն ինչ անյայտութեան մէջ ընկաւ. մենք քշում ենք ձիերը. ճանապարհն այժմ շատ լաւ է, բայց էլի առանց պատուարի է և ձիերն էլ առաջուան պէս ճանապարհի եզրովն են գնում, որի կողքից բացւում է ահռելի խոր անդունդ:

Ժամի վեցն է: Բոլորովին մթնել է. պարզ երկնակամարի վրայ վառւում են աստղերը. շատ ցուրտ է. առաջներիս ոչինչ չի երևում, բացի ահագին խոշոր քարերից:

Յանկարծ ճանապարհի մի պոռոտում երևում են մեր ուղեցոյցները շնչասպառ. շատ լաւ եկանք, պարոններ, ասում են նրանք. դարձեալ ժամուկէս՝ և մենք հասած ենք...

Նրանք գուրս եկան ճանապարհը և իջան դէպի մի ուրիշ ձոր:

Քար, քար, քար. ամեն ձևի, ամեն կերպի, կանգնած, կողքի ընկած, քարերի կառկառներ, քարերի բուրգեր, քարերի դաշտեր. ամեն տեղ մռայլ պատառուածքներ, ձորեր, անտակ անդունդներ և համատարած մեռելային լռութիւն:

Ժամի եօթն է: Վերստին երևացին մեր ուղեցոյցները և այս անգամ էլ չըհեռացան մեզնից. նրանք մեզ խնդրեցին հանդարտ քայլով գնալ, խնայել ձիերին և իրենց, որովհետեւ երկուսն էլ յոգնած են. այս ասելով նրանք ընկնում են ձիերի առաջ, որ արագ չըքշենք:

Վերջապէս մի ճրագ փայլեց հեռու-հեռու, ինչպէս երբեք ևս կամ հեքեաթի մէջ պատմածի նման և ապա նկա-

տելի եղան ուրիշ բազմաթիւ ճրագներ. տարօրինակ և անապնկալ պատկեր այս մռայլ անապատային գաւառում:

— Այդ է Յետինիէն, կոչում են ուղեցոյցները:

Այժմ երկիրը մեզ նուազ ամայի է թւում: Այստեղ, այնտեղ երևում են մութ խոշոր գունդեր, ինչպէս երևում է, ծառերի արուագիծեր են. մէկ-մէկ փայլում են աւելի մօտ եզոդ խրճիթի ճրագները. հանդարտութեան մէջ լսում են ջների հաջոց, մինչև խոսկ մարդոց խօսակցութիւն: Մենք մօտենում ենք... Յանկարծ մենք ոտ ենք դնում մի դաշտի վրայ, որն երևի եօթ ութ հարիւր ոտնաչափ ծովի մակերեսուցից բարձր է և որը սակայն հարթ-հաւասար է, ինչպէս գետի ոլորած մի հովիտ. կրկէսի նման մի տեղէ սա, շրջապատուած լեռներով, մի օազիս՝ քարքարոտ անապատի մէջ. ահա այս դաշտի վրայ է շինուած Յետինիէն: ձորագներն աւելի և աւելի են մօտենում: ճանապարհն այժմ աւելի լայն և ուղիղ է, մարդ մի տեսակ հանգստութիւն է գգում: Ահա ճրագի լոյսը բոլորովին աչքիդ առաջին է փայլում: Ահա նշմարւում են առաջին տները...

Մենք մտնում ենք մի բաւական լայն փողոց, որի երկու կողմը շարէշար շինուած են ցածրիկ, սպիտակ տներ. փողոցում վառւում են լապտերներ:

Մենք աւելի տրամադրուած էինք այստեղ բուերի, արծիւների բների նման քերձերին կպած խրճիթներ տեսնել. բայց ընդհակառակը սա մի մաքուր, յատակադճուած քաղաք է, խաղաղ և պատուաւոր հակապատկեր է կազմում իր ազգամասեր բնակիչներին, որոնց կերպարանքը շատ տեղ մեզ աւագակային երևաց:

Երևում են արևելեան ձևի փոքրիկ խանութներ, ներսը նստած է խանութպանը, որը հագած է ոսկեթել ասեղնագործուած պաճկոն:

Հանդիպում ենք մարդկանց փոքրիկ խմբերի, որոնք հետաքրքրութեամբ մեզ են նայում. մարդիկ քաջակազմ են,

սև վերարկուններ ուսերին ձգած, մեծ, փայլուն, արծաթապատ դաշույնը գօտկից կախած:

Քաղաքի կենտրոնում ձիապանները հրաւիրում են մեզ իջնել մի վայելուչ տան առաջ. դա հիւրանոցն է:

Ամբողջ եօթ ժամ մենք ձիի վրայ նստած՝ ուղևորութիւն ենք արել:

Հիւրանոցը նպաստ է ստանում Նիկողայոս իշխանից, որ դրան շինել է եկուոր եւրոպական դիպլոմատների և լրագիրների թկիթակիցների համար. վասն զի քաղաքական պատճառներով Եւրոպան բաւական ուշադրութիւն է նուիրել այդ երկրին: Երևում է ամեն կերպ աշխատել են հիւրանոցի ներքին սարք ու կարգի վրայ:

Պէտք է մտածել, որ այդ զանազան իրեղէնները, որն անճոռնի, որը մօդից ընկած արդէն, բերուել են Աւստրիայից, էլ ով գիտէ որտեղից, բարձած էշերի վրայ և գուցէ կանանց իսկ մէջքի կամ գլխի վրայ:

Մենք մտանք մի փոքրիկ դահլիճ, ուր ճաշ կերանք. ծառայում էր մի արագաշարժ իտալուհի-աղախին:

Արդէն գիշերուայ ժամը տասն է. Յետինէի համար դա շատ ուշ միջոց է. փողնցներում ոչ մի շունչ չըկայ. տուն ու դուռ փակ են. փոքրիկ լապտերները աղօտ կերպով պսպղում են: Յուրտ է: Եղեամբ փայլում է տանիքների վրայ, գետինը նմանապէս նրանով ճերմակում է տների պատերի նման: Գեղեցիկ, պարզըկայ, ձմեռուայ գիշեր է. օդը մաքուր և պաղ է. տիրում է լուութիւն և հանդարտութիւն: Զգում ես, որ գտնւում ես ամեն բանից կտրուած, հեռու, մի խուլ, փոքրիկ աշխարհում, որ կենում է մենիկ, սահմանափակ կենցաղավարութեամբ: Մի տեսակ թախծութիւն է գալիս մարդու վրայ, տեսնելով այս գիւղը խաղաղ նիրհման մէջ, թւում է թէ խոր ծմակի մէջն ես կամ շատ խուլ մի կղզիի վրայ:

Ակամայ աչքիդ առաջին պատկերանում է այս տխուր տրտում, ասպառաժոտ անապատը, որ շրջապատում է և ճըն-

շում է ձեզ. երևակայութեանս մէջ խառնուած են այսօրուայ անցած ճանապարհի մռայլ պատկերները...

Մենք մտնում ենք մեր սենեակները — պարզ և մաքուր ննջարանները. ցուրտ է, թէպէտ կրակարանում փայտ է վառում. պատուհանի տպակիները սառած են:

Դուրսը, ներքևում՝ չերնօգօրցի ծառաները և բարապանները յուշիկ-յուշիկ նուագում են իրենց ռազմական երգերը. այդ օրօրին ականջ դնելով, շուտով մենք խորասուզում ենք Մորֆէոսի գրկում:

VI

Յ Ե Տ Ի Ն Ի Է.

ուսուտեան ամեն տեսակ ուրախական ձայ-
ներ խուեցան մեր սենեակում և արթ-
նացրին մեզ. ճնճողւկները ճռռողում են
տանիքի վրայ, աքաղաղները կանչում են,
հաւերը քրքչում են, ոչխարները մայում
են, աղախներ երգում է սլաօնական հիմներ:

Գիշերուայ ցուրտը բարակ, թափանցիկ, սառուցի նախ-
շուն շերտով ծածկել է պատուհանների ապակիները. բայց
լաւ երևում է նրանց միջով պայծառ երկինքը և ճաճան-
չափայլ արեգակը:

Այս խաղաղ վիճակը, գիւղական այս հաճելի հնչիւննե-
րը և այս շինական պարզութիւնը մեզ վրայ արթնանալիս
հովուական կեանքի տպաւորութիւն են թողնում:

Աղախներ, ինչպէս սովորութիւն է Արևելքում, մեզ մա-
տուցանում է կրակի վրայ եփած մի փոքրիկ գաւաթով սև
սուրճ:

Աղախներ մի սիրուն աղջիկ է, դէմքի սուր գծագրու-
թիւնով:

Իսկապէս բաւական է հիւրանոցի պատուհանից նայել՝
ամբողջ Յետինիէն տեսած լինելու համար. համարեա մի հա-
տիկ լայն փողոց է, համեստ փոքրիկ տներով: Յուրտ է. սե-
նեակը հոսող օդը թարմ է և մաքուր. զգում ես, որ լեռ-
նային աշխարհում ես. շրջակայ բարձրութիւնները ձիւնով
ծածկուած են և պսպղում են առաւօտուայ պայծառ արեւից:

Գլխաւոր փողոցում՝ արևում պտտում են երկրի զանազան
գաւառտպետները՝ հագած իրենց հանգիսաւոր շքեղ զգեստը
և զինուած փայլուն, ճոխ զէնքերով. նրանք խօսում են
ոգևորուած:

Կողմնակի մի փողոցից դուրս եկաւ մի հասակաւոր տը-
ղամարդ, բաց-կապոյտ ոսկեգօծ ասեղնագործ պաճկոն հագած:
Դա իշխան Նիկողայոսն է, երկրի պետը. նրան սպասողները
խորը գլուխ են տալիս, ոմանք համբուրում են նրա ձեռը,
ոմանք խնդրաբեր են մատուցանում:

Ասում են, որ իշխանը սովորութիւն ունի բացօդեայ
կատարել իր կառավարչական պարտաւորութիւնները: Ի՞նչ
նահապետական սովորութիւն:

Այդ պաշտօնական տեսակցութիւնից յետոյ իշխանը մըտ-
նում է իր ապարանքը, որի մուտքի առաջ կանգնած է մի
խոշորամարմին պահապան, սև ծոպաւոր շալն ուսերին:

Ամեն ինչ մանրանկար ձևով կայ Յետինիէում. փոքրիկ
տպարան, որ տպում է չերնօգորական մի այստիկ լրագիր.
փոքրիկ զօրանոցներ, փոքրիկ հիւանդանոց, փոքրիկ փոստա-
լին զրասենեակ, ուր սակաւաթիւ նամակներին կպցնում են
մարկաներ իշխանի պատկերով:

Չերնօգօրցի հարուստ, աղքատ, իշխան, ռամիկ, ամենքն
էլ հաւատարիմ են իրենց նիստ ու կացի և տարազի աւան-
դական ձևերին:

Յետինիէում տները ինչպէս դրսից, այնպէս էլ ներսից

խիստ մաքուր են. սարքն ու կահկարասիքը շատ պարզ են. պատերը ճերմակացրած են կիրով և բաց կապույտ երևակայական նախշերով ներկած շառերինը. ամեն տան անկիւնում անշուշտ կան սրբերի պատկերներ:

Ռէպի գլխաւորը եկող շեղ փողոցներից մէկի վրայ գրտնւում է իշխանի ապարանքը, որ նման է մի կալուածատէրի գիւղատան. ապարանքի մի կողմից բակն է, միւս կողմից մի հասարակ տիւր պարտէզ, ուր ընկած են չերնօգորցիների մշտնջենական ոսոխ տաճիկներից առնուած թնդանօթները:

Այժմու պալատի մօտ գտնւում է հին իշխանների աւելի համեստ ապարանքը, կայ այդ տեղ և մի շատ հին վանք ժայռերին կպած: Ժայռի գագաթին կայ մի հին աշտարակ, որի ծայրին ցցի վրայ էին բարձրացնում տաճիկների գլուխները:... Այժմ այդ սովորութիւնը թողած են և աշտարակում կախուած է ռուս թագաւորի համարիւն չերնօգորցիներին նուիրած մի մեծ զանգը, որը զոդանջում է իր բամբ ձայնով միայն տօն օրերին:

Վանքին կպած մի դահլիճում, որ ամբարի է նման, մեզ ցոյց են տալիս մենաստանի ծանրագին զարդերը, ճօխ և ճարտարարուեստ թագեր, սաղաւարտներ, մասունքների ոսկի, արծաթի տուփեր և այլ եկեղեցական սպասներ, անօթներ, զարդեր:

Իշխանի եկեղեցին փոքր է, ցած ու մութ-մուշլ. մուտքի երկու կողմում գտնւում են հանգուցեալ և տաճիկների հետ մղած պատերազմներում նահատակուած իշխանների գերեզմանները, ծածկուած ասեղնագործ ծածկոցով, վրան դրած խաչ, սուրիւններ, թրեր... պատկերները խաչկալի և պատերի՝ խիստ հին են և սւեցած. նրանք ծածկուած են ոսկու և արծաթի հաստ թիթեղեայ զարդերով, զգեստի և պսակի ձևով, շատերը ընդելուզուած են թանգագին ակներով:

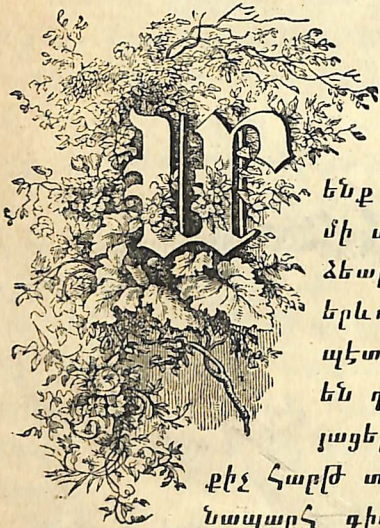
Երբ, ինչպէս կարծում են գիպլօմատները, կրկազմուի հարաւային սլաւօնական կայսերութիւնը, այն ժամանակ Զեր-

նօգօրիան և այս սրբավայրերը կըլինին կայսերութեան՝ այսպէս ասած սաղմական, հիմը կազմող, ամենասրբազան իշխաւարանները և յուշարձանները. իսկ իշխանի ցեղը պետութեան ամենահին տոհմը:...

Կ

Դ Ա Ր Ձ

ենք մնաս բարե ասացինք Յետինիէին մի պայծառ առաւօտ. մտանք դարձեալ քարքարոտ անապատները. սակայն երևում են տեղ-տեղ փոքրիկ դաշտեր. պէտք է երեւակայել թէ ինչ դաշտեր են դրանք և թէ ինչպէս են գոյացել: Չերնօգօրցի կիներ գտնելով մի քիչ հարթ տեղ, շատ անգամ մի օրուայ ճանապարհ գիւղից հեռու, սկսել է այդ կլոր կրկէսի նման տեղը նախ մաքրել քարերից, նրա չորս կողմը դարսելով ցացրիկ պատի նման. յետոյ սկսել է մէջքով հող ժողովել՝ քարափների սրանքներից և ցանքս անելու փոքրիկ դաշտեր կազմել:

Ահագին քարային ձորերի մէջ կամ ժայռերին կպած՝ մենք նշմարում ենք չերնօգօրական աղքատիկ գիւղեր, որոնք արծուի բների են նման ծերպերում ապաստանած:

Խրճիթները խճալի են և անշուք. սակայն նրանց իւրաքանչիւրի մի անկիւնում փայլում են թանկագին սուրբ պատկերները և ծեղունից կախուած պսպղուն արծաթապատ գէն-

քերը, որոնք ժառանգաբար անցնում են որդուոց-որդի:

Կանայք առնացի կազմուածք ունին, տղամարդիկ բարձրահասակ, քաջակազմ, գեղեցիկ և պատերազմողի կերպարանք ունին, չեմ ուզում ասել աւազակային:

Չերնօգօրցին երբեմն ծախում է իր տարեկան ստացած բոլոր բուրդը. կամ դաշտային բերքը՝ գէնքեր գնելու համար. դրանով ահեղ օսմանցիներին անպարտելի մի ոսոխ եղած՝ դարերով անկախ ազգային կեանք ունեցան, որով զրաւեցին Եւրոպայի հիացումը և պաշտպանութիւնը:

Մեր ձիերը քշում ենք արագ-արագ, կտրելով անցնում ենք Նեգուշի սարահարթը. վեր ենք ելնում ամենաբարձր կէտը, որից պիտի սկսենք իջնել դէպի միջերկրականը. այդ տեղ մենք ձգում ենք մի վերջին հայեացք Չերնօգօրիայի վրայ. լուռ հանդարտութիւն և անվրդով խաղաղութիւն է տիրում համատարած Չերնօգօրիայի վրայ. Չերնօգօրիան մի վիմոտ երկիր է, ուր ամեն ինչ գորշ գոյն ունի:

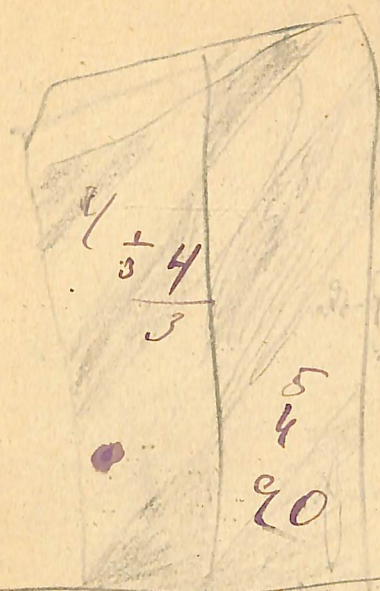
Մենք մօտենում ենք այն զարհուրելի փապարներին, որտեղից պիտի իջնենք Դաղմատիա. մեզնից ցած սուրում են ժայռերի վրայով ամպերը. նրանցից ներքև Աւստրիական գաւառներն են երևում: Կատտարօի ծովածոցը սփռւում է մեր առաջ, ինչպէս մի ահագին քարտէզ: Քաղաքները և գիւղերը իրենց բարձր գանգակատներով թւում են փոքրիկ շինութիւններ՝ կառուցած խոր անդունդի յատակում: Չերնօգօրեայից յետոյ ծովափնեայ կանաչագեղ ու շէն վայրերը դիւթիչ գրաւչութիւն ունին:

Մենք սկսում ենք իջնել անհատների կռմաններով և պտոյտներով, որոնք հասնում են մինչև ներքև: Օդը թանձրանում է և տաքանում. անհուն և խաղաղ կապուտակ ծովըն անսահմանաբար տարածուած է մինչև հորիզոնը, ջուրը կպած է երկնակամարին, որ բոսորային գոյնով փայլատակուած է վերջնալուսի ճաճանչներով:

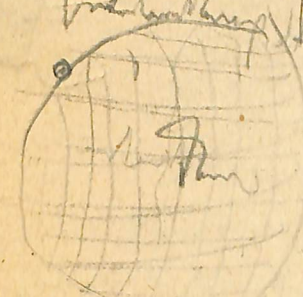
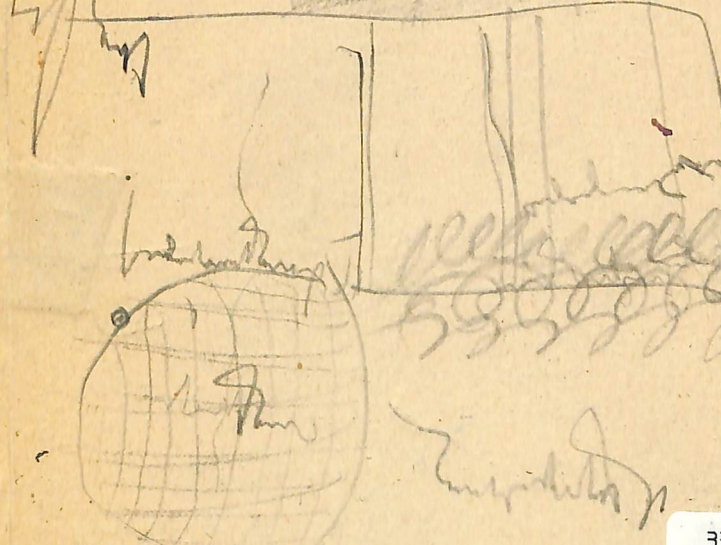
Արդէն նկատելի են Կատտարօի տանիքները. քաղաքի

July

0003629

Handwritten notes in Armenian script, including "Հայաստան" (Armenia) and "Երևան" (Yerevan).

2013

ՀՀ Ազգային գիտական

NL0003629

Handwritten notes in Armenian script, including "Հայաստան" (Armenia) and "Երևան" (Yerevan).

552
1777
1777